

Gedenke/das Du

ein Deutscher bist!

Jitka Balcarová

„Jeden za všechny,
všichni za jednoho!“ mit

Bund der Deutschen

10-jährige Bundesarbeit

v procesu utváření
trendsüddeutschen Dank.

„sudetoněmecké identity“ 1933

für den Bund der Deutschen Schlesiens:

Bund der Deutschen,
Gau Schlesien

„Jeden za všechny, všichni za jednoho!“
Bund der Deutschen a jeho předchůdci
v procesu utváření „sudetoněmecké identity“

PhDr. Jitka Balcarová, Ph.D.

Recenzovali:

prof. PhDr. Zdeněk Jindra, CSc.

doc. PhDr. Jiří Šouša, CSc.

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Jitka Balcarová, 2013

Foto na obálce použito se svolením Zemského archivu v Opavě

ISBN 978-80-246-2234-7

ISBN 978-80-246-2411-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2013

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Předmluva	11
1. Úvod	15
1.1 Stav výzkumu, literatura a prameny	15
1.2 Metody a pojmové instrumentarium	40
1.2.1 „ <i>Völkisch</i> hnutí“	42
1.2.2 „ <i>Lebensraum</i> “ – „životní prostor“	46
1.2.3 „ <i>Blut und Boden</i> “ – „krev a půda“	47
1.2.4 „ <i>Volkstum</i> “ – „národní svéráz“: podstata národa	49
1.2.5 „ <i>Deutsche Volksgemeinschaft</i> “ – „německé nacionální společenství“	51
1.2.6 „ <i>Grenzlanddeutschtum</i> “ – „pohraniční německví/Němci“	53
1.2.7 „ <i>Sudetendeutschtum</i> “ – „sudetoněmeckví/sudetští Němci“	54
1.2.8 „ <i>Deutsche Heimat</i> “ – „německá domovina v českých zemích“	60
1.2.9 „ <i>Sprachgrenze</i> “ – „jazyková hranice“	62
1.2.10 „ <i>Nationaler Besitzstand</i> “ – „nacionální država“	64
1.2.11 „ <i>Volkstumskampf</i> “ – „národnostní boj“	66
1.2.12 „ <i>Schutzarbeit</i> “ – německá nacionální „obránná“ práce spolků	66
1.2.13 „ <i>Schutzverein</i> “ – německý nacionální „obránný“ spolek	72
1.2.14 „ <i>Wanderlehrer</i> “ – „putující učitel“	80
2. Německá nacionální „obrana“ v habsburské monarchii – její zdroje a vznik	84
2.1 Sociálně ekonomická změna a nacionální emancipace	84
2.2 Institucionální základna	92
3. Svazy Němců v nacionálně definovaném prostoru	100
3.1 Pracovní programy	101
3.2 Organizační struktura	109

3.2.1	Výstavba organizačních jednotek	111
3.2.2	Aktéři a členská základna	122
3.2.3	Financování	158
3.3	Konstituování <i>Bund der Deutschen</i> (Svaz Němců)	176
3.4	Politické stranictví a „národnostní boj“	180
3.5	Role <i>Bund der Deutschen</i> v integraci německé nacionální „obraný“	202
3.6	Kooperující organizace za hranicemi – zdroj inspirace, financí a „naděje“	207
3.7	<i>Bund der Deutschen</i> a jeho inkorporace do NS-struktur po září 1938	221
3.7.1	<i>Bund der Deutschen</i> v Říšské župě Sudety	221
3.7.2	<i>Bund der Deutschen</i> ve zbytkovém Československu	224
4.	Projektování „sudetoněmeckého hospodářství“	230
4.1	Principy utváření „sudetoněmeckého hospodářství“	237
4.2	„Hájení hospodářského životního prostoru“	255
4.2.1	„Ochrana půdy“	255
4.2.2	Osídlování	269
4.2.3	Populační politika	284
5.	Hospodářsko-podpůrná činnost	301
5.1	Sociálně podpůrné svépomocné projekty <i>Brüder in Not a Sudetendeutsche Volkshilfe</i>	303
5.1.1	<i>Brüder in Not</i> (Bratři v nouzi)	304
5.1.2	<i>Sudetendeutsche Volkshilfe</i> (Sudetoněmecká národní pomoc)	305
5.1.2.1	<i>Der Sudetendeutsche Freiwillige Arbeitsdienst</i> (Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba)	314
5.1.2.2	<i>Kinderhilfswerk</i> (Sociálně podpůrný projekt dětem)	323
5.2	Péče o sirotky	329
5.3	Pracovní zprostředkovatelný	332
5.4	Podpora „sudetoněmecké turistiky“	336
5.5	Podpora domácí výroby	338
6.	Výchova k národní jednotě	343
6.1	Lidovými ve vzdělávacím systému Československa	346
6.2	Nacionální lidovými a svazy Němců	348
6.2.1	Tisk a zábava – prostředky k ovlivňování veřejného prostoru	360
6.2.1.1	Nacionálně formativní funkce kalendáře	364
6.2.1.2	Veřejné akce – manifestace národní síly	365
6.2.1.2.1	Výroční sjezdy – „slavnost všech Němců“	368

6.2.1.2.2	Národní slavnosti – forma „kolektivního vzpomínání“	374
6.2.1.2.3	Spolkové akce – agitační nástroj <i>Sudetendeutsche Partei</i>	378
7.	Exkurs	386
7.1	„Bojovníci za německý národ“ – třicet aktivistů nacionální „obrany“	386
8.	Závěr	410
9.	Zusammenfassung	419
10.	Seznam zkratk	429
11.	Seznam tabulek	431
12.	Prameny a literatura	433

Mým rodičům

Poděkování

Chtěla bych poděkovat zaměstnancům všech vědeckých institucí, které jsem při své práci navštívila, za jejich vstřícnost vyhovět mým leckdy náročným badatelským požadavkům a za zpřístupnění široké pramenné základny. Za to, že mi byl umožněn dlouhodobější intenzivní výzkum mimo Českou republiku v německých vědeckých ústavech, jmenovitě děkuji mnichovskému Collegiu Carolinu. Tímto děkuji Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze a jeho spolupracovníkům. Zvláštní poděkování náleží prof. PhDr. Eduardovi Kubů, CSc., jehož podnětné rady a neocenitelná kritika spoluutvářely finální podobu práce. Za velice inspirativní konzultace bych ráda poděkovala prof. PhDr. Zdeňku Jindrovi CSc. a doc. PhDr. Jiřímu Šoušovi CSc. Poděkování rovněž náleží mému současnému zaměstnavateli ing. Otto Daňkovi za jeho hluboké pochopení pro mou vědeckou činnost. Vřele děkuji mému bratrově a přátelům, kteří mě jakkoli podpořili v realizaci mého projektu, ať už se jednalo o překladatelské a technické úpravy, o obsahové připomínky či o poskytnutí ubytování při mých „cestách za poznáním“: Jiří Balcar, Olga Grulichová, Miloš Hořejš, Miloš Kleprlík, Šárka Philipová, Markéta Trojanová a Marco Zimmermann.

Předmluva

Předkládaná publikace vychází tematicky z disertační práce „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“ *Role Bund der Deutschen a jeho předchůdců ve veřejném prostoru českých zemí 1918–1938*, obhájené na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v září 2012 pod vedením prof. PhDr. Eduarda Kubů, CSc.¹

Práce pojednává o německých nacionálních „obraných“ spolcích v českých zemích v letech 1918–1938 jako o jedné z podstatných struktur německého nacionálního hnutí.² Analyzovány jsou hospodářské „obrané“ spolky (*wirtschaftliche „Schutzvereine“*) zřizované na podporu a rozvoj „hospodářské nacionální državy“. Jejich institucionální základnou byly tzv. regionální svazy Němců,³ od roku 1934 *Bund der Deutschen* (Svaz Němců).⁴ Reprezentují jeden, nicméně z hlediska zkoumaného jevu nejzávažnější typ německých nacionálních „obraných“ spolků v českých

-
- 1 Klíčovou zásadu družstevního hnutí ve formě hesla „*Einer für alle und alle für Einen!*“ – „Jeden za všechny, všichni za jednoho!“ prosazovala v rámci národního proudu hospodářství německá historická škola ekonomie. Ta družstevní formu vyzvedávala pro její význam na vývoji národního hospodářství. Srv. práce jednoho z jejích hlavních představitelů Gustava Friedricha von Schmollera: *Grundriß der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, 2 Bd. (1900, 1904). Heslo bylo převzato německým nacionálním hnutím, které jeho prostřednictvím vyjadřovalo nezbytnost uplatnění zásad „nacionální svépomoci a solidarity“ pro zdárný rozvoj národa.
 - 2 Adjektivum „nacionální“ je používáno jako synonymum k adjektivu „národní“, přičemž jsou oba výrazy vnímány jako hodnotově neutrální.
 - 3 „Regionální svazy Němců“ jsou vzhledem k délce označení často uváděny jen jako „svazy Němců“, „regionální svazy“, „spolky“ nebo „svazy“. Rovněž jejich sjednocená organizace *Bund der Deutschen* – Svaz Němců je suplována označením „svaz“, „spolek“.
 - 4 *Deutscher Böhmerwaldbund* (zal. 1884), *Bund der Deutschen Nordmährens* (1886, *BdDN*), *Bund der Deutschen Westböhmens* (1892), *Bund der Deutschen in Böhmen* (1894, *BdDiB*), *Nordmark* (1894), *Bund der Deutschen Nordwestböhmens* (1894), *Bund der Deutschen Ostböhmens* (1894, *BdDO*), *Bund der Deutschen im Egerkreis* (1895), *Bund der Deutschen Südmährens* (1899, *BdDS*), *Bund der Deutschen der Iglauer Sprachinsel* (1904), *Bund der Deutschen Schlesiens* (1921, *BdDSch*).

zemích. Význam těchto spolků tkví v jejich funkci ve veřejném prostoru, kde podporovaly postupnou ideovou a politickou radikalizaci na bázi konfrontačního nacionalismu s antislovanským a antisemitským kontextem. Práce chce porozumět spolkovým strukturám německého nacionálního hnutí a mechanismům jejich fungování, jejich manévrovacímu poli a procesu jejich akreditace ve společnosti. Výzkum spolků přispívá k objasnění procesů nacionalizace a politizace německého veřejného prostoru v českých zemích, které ve spolkovém pojetí probíhaly v intencích radikalizujícího se německého „nacionálního zájmu“, tj. požadavků ve jménu národa.⁵ Práce usiluje nahlédnout do ideového světa Němců v českých zemích pod novým zorným úhlem, a sice pod zorným úhlem spolkových aktivit. Výzkum odkrývá podstatu jedné z nejdůležitějších organizačních struktur německého nacionálního hnutí, její ideovou platformu a způsoby její činnosti. Do popředí vystupuje role spolků jako spolutvůrců nacionální identity. Práce ústí v konstatování, že analyzované spolky velmi významně spoluovlivnily proces formování „sudetoněmecké identity“ – „sudetoněmectví“ – „*Sudetendeutschtum*“.

Stěžejně jsou zkoumány otázky, v jakých historických souvislostech se vynořil fenomén nacionální „obraně“ práce, jaké podoby nacionalismu spolky reprezentovaly, jakými metodami a nástroji ovlivňovaly, popř. vyplňovaly veřejný prostor a jakou roli v něm zaujímaly. S tím souvisí otázky, jak se poskytovaly myšlenkové koncepty a jaké tyto měly povahu a v neposlední řadě jaké kolektivní obrazy o druhé skupině i o sobě samých působily ve spolkovém, potažmo v nacionálně definovaném prostředí. V tomto ohledu je třeba poznamenat silný vliv českého nacionálního prostoru na fungování německých spolků, vůči kterému se vymezovaly.

Práce je rozdělena do šesti kapitol s jedním exkursem. Představuje fenomén německé nacionální „obraně“ v českých zemích z aspektu hospodářského, sociálního a kulturně výchovného. Součástí úvodní části je tzv. pojmové instrumentárium. Poskytuje výklad některých z vysoce frekventovaných a zásadních výrazů německého nacionálního hnutí, které zároveň ve své většině reprezentují pojmy antidemokratického myšlení. Jsou objasněny v dějinných souvislostech, s akcentem na nacionální „obraně“ spolky. Stávají se prostředkem výkladu.

Druhá kapitola formuje pro téma práce nezbytný rámec. Stručně charakterizuje jednu ze zdrojů nacionální konfrontace v českých zemích

5 Miroslav Hroch „národní zájem“ definuje jako požadavky ve jménu národa. M. Hroch, V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě, Praha 1999, s. 8.

a tím současně i jedny ze zdrojů německé nacionální „obraný“: sociálně ekonomickou změnu a nacionální emancipaci Němců a Čechů. Vznik institucionální základny německého nacionálního „obranného“ hnutí v habsburské monarchii s jádrem v „obraných“ spolcích je analyzován na základě otázek, kdo byli její organizátoři, koho se tito snažili oslovit a jaké cíle a prostředky k jejich dosažení si vytyčili. Zřizování spolků bylo součástí aktivit, které měly čelit omezování dosavadního exkluzivního postavení Němců v důsledku postupně sílící hospodářské a sociální pozice slovanského obyvatelstva v druhé polovině 19. století v Předlitavsku a jejich pracovní migraci do německých sídelních oblastí. Do popředí vystupuje skutečnost, že nacionální „obranné“ spolky byly základnou této „obraný“, že reprezentovaly partnera německo-nacionální politické soustavy a že vytvářely institucionální jednotící zázemí stoupenců nacionální německé politické scény.

Třetí kapitola sleduje pozici svazů Němců v nacionálně definovaném prostoru spolu s jejími proměnami. Analyzuje profilování pracovních programů, výstavbu organizačních jednotek a finanční záležitosti. Gros kapitoly spočívá v profesní a sociální analýze spolkového členstva a funkcionářských sborů. Na jejím základě je stanoven profil „typického člena“ svazů Němců, resp. německých spolků s programem „nacionální obrany“ a tím i základního nositele a aktéra německého nacionálního hnutí. Kapitola dále objasňuje roli spolků, kterou sehrály jako formálně nepolitické organizace v politické rovině meziválečného Československa, a jejich poměr k politickým německým strukturám, a to nejen v republice. Nástup nacionálních socialistů k moci v Německu podpořil nacionální radikalizaci čs. Němců, která své vyjádření našla v předdefinování ideového obsahu spolků a jejich struktury a která dále vedla k integračnímu procesu svazů a vzniku *Bund der Deutschen*. Ten je v této části práce mapován spolu s přípravami integrace všech významných německých nacionálních „obranných“ svazů, jejímž výsledkem měl být *Sudetendeutscher Verband* (Sudetoněmecký svaz). Závěr kapitoly sleduje vývoj *Bund der Deutschen* ve změněných státoprávních podmínkách po září 1938 v Říšské župě Sudety a v tzv. druhé republice, resp. Protektorátu Čechy a Morava. V obou oblastech se spolkové struktury staly nástrojem nacionálně socialistického glajchšaltování a spolutvůrcem Hitlerova „vůdcovského mýtu“.

Čtvrtá kapitola se zaměřuje na projekt „sudetoněmecké ekonomiky“, který tvořil nedílnou součást konstruktů „sudetoněmecké identity“. Kapitola zkoumá ideová východiska spolkových hospodářských konceptů v kontextu dobového ekonomického myšlení. Zvláště si klade otázku,

jak principy formování „sudetoněmeckého hospodářství“ a upřednostňované ideové zdroje vybočovaly z ekonomického rámce Československa. Uplatňování zásad „sudetoněmeckého hospodářství“ představuje analýza některých oblastí „hájení hospodářského životního prostoru“: „ochrana půdy“, osidlování a populační politika. Výzkum ukázal, že spolková participace na výstavbě „sudetoněmeckého hospodářství“ se odvíjela pod přísnými nacionálními hesly. To vedlo k hospodářskému a sociálnímu bojkotu jak neněmeckých, tak i německých subjektů. Hospodářství se ve spolkovém pojetí stávalo objektem a prostředkem „národnostního boje“.

V návaznosti na konstrukt „sudetoněmeckého hospodářství“ se pátá část práce soustředí na hospodářsko-podpůrné aktivity spolků. Sociální sféra představovala jádro jejich působení. Podstatná část kapitoly se zabývá sociálně podpůrnými svépomocnými projekty *Brüder in Not* (Bratři v nouzi) a *Sudetendeutsche Volkshilfe* (Sudetoněmecká národní pomoc). Analyzovány jsou péče o sirotky, spolkové pracovní zprostředkovatelny, podpora turistice a domácké výrobě. Výzkum sociálně podpůrné činnosti spolků přibližuje oblast její efektivnosti, která je dána do souvislosti s nacionálně agitační funkcí spolků. Ta jednoznačně převyšuje reálné efekty sociálně podpůrných projektů, které se staly významnými nástroji k získávání německého obyvatelstva pro „nacionální myšlenku“.

Výchova k národní jednotě reprezentuje šestou kapitolu. Ve středu pozornosti stojí tzv. nacionální lidovýchova/osvěta čs. Němců a úloha svazů, resp. *Bund der Deutschen* při jejím koncipování. Považovala se za generální klíč k myšlenkové přeorientaci německé společnosti. Ta měla vlivem systematického působení lidovýchovy přijmout do svých vzorců chování zásadu vyjádřenou heslem „obecné blaho má přednost před zájmem individua“, které zároveň vyjadřovalo „organický princip“, na základě něhož se mělo projektovat „sudetoněmecké nacionální společenství“. Výklad dále specifikuje formy ovlivňování veřejného prostoru tiskem a zábavou. Systém nacionální výchovy v takové podobě, jak jej prezentovaly svazy Němců, se stal jedním ze zásadních prostředků mentálního výcviku čs. Němců k toleranci převážně nedemokratického myšlení a nacionálně radikálního němectví.

Exkurs se věnuje třem desítkám aktivistů nacionální „obrany“, které organizacím vkládaly „duši bojovníka za německý národ“. Tuto skupinu „národních pracovníků“ lze definovat jako elitní seskupení převážně vysokoškolsky vzdělané střední třídy – příslušníci elit intelektuálních, politických, finančních, podnikatelských a obecně hospodářských, na různých úrovních vymezených územní organizací politické správy.

1. Úvod

1.1 Stav výzkumu, literatura a prameny

Stav výzkumu a literatura

Vztahy Čechů a Němců v českých zemích se po roce 1989 staly jedním z nejdiskutovanějších témat české historiografie. I když část výzkumu usiluje o revizi politicky motivovaných a jinak jednostranných interpretací a o aplikaci moderních metod historické práce, tak i nadále česko-německý diskurz občas nese stopy nacionální konfliktnosti. Odstranit dlouhodobě užívané „tradiční nacionální pohledy“ na „toho druhého“, překonat stereotypy práce, uvažování a jednání nelze ze dne na den. Dnes již však převažující část české a německé historiografie uplatňuje hermeneutický historický výklad, který se snaží o vysvětlení a porozumění složitých a mnohohrstvých česko-německých dějin v prostoru českých zemí, popř. ČSR.

Pro tradiční, rozuměj nacionální přístup výkladu (český, německý), vycházející ze vzájemné nacionální animozity, je charakteristické selektivní zacházení s fakty a jejich vytrhávání především ze souvislostního, časového i prostorového kontextu. Zpravidla má charakter na jedné straně ospravedlňující, na straně druhé obviňující a je psán z „obraných“ pozic vůči „útokům“ nacionálních konkurentů. Vina za tragické události se hledá u „těch druhých“ bez hlubšího pochopení interakce Čechů a Němců. Tradiční český nacionální přístup vysvětluje české dějiny jako „stýkání a potýkání“ demokratických Čechů a feudálních či imperialistických Němců. Zdůrazňuje znevýhodnění a ohrožení Čechů v prostoru českých zemí. Stranou ponechává otázku, jakou roli hrál český nacionalismus,⁶ z něhož vzešel samostatný Československý stát.

6 Interpretace pojmu nacionalismus v této práci vychází z nabídky výkladů, které poskytují modernizační a konstruktivistická teorie. Nacionalismus podle nich představuje mnohohrstvý

Vyhnutí a odsun se interpretují v souvislosti s předválečnými událostmi jako „odčinění Mnichova“.⁷ Marxistická historiografie navíc dodala nálepku „revanšismu a imperialismu“.⁸ Vysídlení Němců bylo pro ČSR údajně sebezáchovnou nutností. „Sudetoněmecký“ výklad inklinuje ke stanovisku oprostěného od viny a zodpovědnosti za historické události let 1938–1947. Němce líčí jako oběti, a to buď politiky Edvarda Beneše, Adolfa Hitlera a jeho ideologie či obojího najednou, anebo poválečných antiněmeckých nálad a politických změn. Němec jako aktér je v tomto pojetí výrazně vědomě oslabován.⁹ Obě extrémní polohy výkladu vykazují charakteristická specifická schémata porozumění.¹⁰

K česko-německým vztahům existuje rozsáhlá škála literatury.¹¹ Německá historiografie k českým zemím s vedoucí úlohou mnichovského Collegia Carolina pracuje na základě široké „bohemistické“ či „multikul-

fenomén, jednu z reakcí procesu formování moderní občanské společnosti 19. století, který jako jeho produkt vytvářel, prosazoval, reprezentoval a hájil jednu z potenciálních moderních kolektivních identit – identitu národní – a byl nepřehlédnutelnou součástí politické modernizace ve smyslu formování moderních národních států.

- 7 M. Peroutková, Vyhnutí. Jeho obraz v české a německé literatuře a ve vzpomínkách, Praha 2008, s. 18.
- 8 Politické strany a Mnichov. Dokumenty, V. Král, (ed.), Praha 1961; V. Král, Zářijové dny 1938, Praha 1971; Č. Amort, Drang nach Osten. Pangermánské plány na vyhubení slovanských národů, Praha 1971; A. Šnejdárk, Německý imperialismus proti ČSR, Praha 1958; týž, Revanšisté proti Československu, Praha 1963.
- 9 J. Pfitzner, Sudetendeutsche Geschichte, Reichenberg 1937; H. Raschhofer, O. Kimminich, Die Sudetenfrage. Ihre völkerrechtliche Entwicklung vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart, München 1988; E. Franzel, Sudetendeutsche Geschichte. Eine volkstümliche Darstellung, Mannheim 1990; W. Nowey, Vor 75 Jahren. Gründung der Tschechoslowakischen Republik, getrennt von Österreich. Seit 75 Jahren: „Kollektivschuldote“ in Böhmen, die zum Frieden inmitten Europas mahnen..., Aichach 1994.
- 10 Stereotypní interpretační modely česko-německé problematiky líčí Hans Lemberg v citované studii. H. Lemberg, 1918. Die Staatsgründung der Tschechoslowakei und die Deutschen, in: D. Brandes, D. Kováč, J. Pešek, Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken 1848–1989, Essen 2007, s. 119–135.
- 11 Přehled stavu výzkumu česko-německé otázky zpracoval Jaroslav Šebek: J. Šebek, Národnostní problematika v Československu – německá otázka. Kladené otázky a výsledky bádání po roce 1989, in: J. Němeček, Reflexe dějin Československa 1918–1948 v historiografii na počátku 3. tisíciletí, Praha 2008, s. 85–95; zpracování vztahu Čechů a Němců v českých zemích po roce 1989 převážně na akademické úrovni zpřehledňuje studie: M. Kopeček, M. Kunštát, „Sudetoněmecká otázka“ v české akademické debatě po roce 1989, in: Soudobé dějiny 10, 2003, 3, s. 293–318. Historiografii k českým zemím včetně k česko-německé problematice se dlouhodobě věnuje mnichovské Collegium Carolinum. Z jeho produkce např.: Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert. Wissenschaftstraditionen, Institutionen, Diskurse, Ch. Brenner, E. K. Franzen, P. Haslinger, R. Luft (hg.), München 2006; Die „sudetendeutsche Geschichtsschreibung“ 1918–1960. Zur Vorgeschichte und Gründung der Historischen Kommission der Sudetenländer, S. Albrecht, J. Malif, R. Melville (hg.), München 2008.

turní“ perspektivy, která Čechy, Němce, židy aj. akceptuje jako organickou součástí historie českých zemí. Eliminování přednostního používání tradičních nacionálních interpretačních vzorců si za svůj cíl vytkla Českoněmecká komise historiků (*Deutsch-tschechische Historikerkommission*, zal. 1993).¹² Usiluje o nový diskurz, který má v prvé řadě kontextualizovat a vysvětlovat „společnou minulost“ posledních dvou století.¹³ Předkládaná práce by do tohoto diskurzu ráda přispěla.

Aniž by měli být upozaděni ostatní členové komise, resp. její spolupracovníci, z českých členů bych vyzvedla **Jana Křena**¹⁴ a **Václava Kurala**,¹⁵ z německých členů **Ferdinanda Seibta**¹⁶ a **Hanse Lemberga**,¹⁷ kteří se celoživotně věnovali pedagogické, organizační, redaktorské a historiko-vědecké činnosti v oblasti (nejen) česko-německé problematiky. Křen ve své stěžejní práci o „konfliktnosti vztahu Čechů a Němců v letech 1780–1918“ akcentuje pozitivní hodnoty česko-německé historie. Po prospěchu vzájemné koexistence, vyjádřené v 19. století „průmyslovým skokem“ českých zemí, kdy se Češi a Němci sociálně a kulturně sblížili, však podle Křena následoval „velký konflikt“, který současníci považovali za „nenapravitelnou osudovou nevyhnutelnost“.¹⁸ Kuralovy práce navíc přinášejí analýzy demografických a sociálně profesních struktur Čechů a Němců v meziválečném období. Kural v česko-německém vztahu akcentuje sociální složku a národnostní otázku v letech hospodářské krize charakterizuje jako otázku sociální. Seibtovy a Lembergovy práce se vedle politického vývoje zabývají hospodářskými a sociálními záležitostmi. Seibt zpravidla sledoval politické dějiny a snahy o českou samostatnost. Poměry v oblasti industrializace, urbanizace a stratifikace obyvatelstva

12 Srv. *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století*, Praha 1996, s. 35–36.

13 *Totéž; Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*, Z. Beneš, D. Kováč, H. Lemberg (eds.), Ústí nad Labem 2006; *Diktatura – válka – vyhnání. Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, Ch. Cornelißen, R. Holec, J. Pešek (eds.), Ústí nad Labem 2007; *Československo a dva německé státy*, Ch. Buchheim (ed.), Ústí nad Labem 2011.

14 J. Křen, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1991; též, *Historické proměny češství*, Praha 1992.

15 V. Kural, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*, Praha 1993; též, *Místo společenství – konflikt! Češi a Němci ve velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha 1994.

16 F. Seibt, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996; též, *Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche. Analysen und Stellungnahmen zu Geschichte und Gegenwart aus fünf Jahrzehnten*. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag, R. Luft (hg.), München 2002.

17 H. Lemberg, *Porozumění. Češi a Němci – východní Evropa 1848–1948*, Praha 1999.

18 J. Křen, *Konfliktní společenství*, s. 18.

srovnával nejen v rámci české a německé společnosti v českých zemích, nýbrž také s poměry říšskými.¹⁹ S rozsáhlou, zejména analytickou a komparativní tvorbou Hanse Lemberga se mohla širší česká veřejnost seznámit v roce 1999, kdy v českém jazyce byl vydán výbor z jeho studií. Významně se zasloužil o vědecké prosazení celostního pohledu na české dějiny jako na dějiny společnosti českých zemí.²⁰

Níže prezentovaná literatura se zprvu zaměřuje na dvě stěžejní syntetizující práce k česko-německému vztahu a práce k právnímu a sociálnímu postavení národnostních menšin v ČSR. Následně jsou uvedeny publikace k utváření českého a německého nacionálního vědomí a identity v českých zemích a k obecné spolkové problematice. Následují práce zabývající se současně jak českými, tak německými nacionálními „obranými“ spolky, na které navazuje analýza prací zvláště k českým spolkům a zvláště ke spolkům německým.

Problematiku česko-německého vztahu souhrnně představují, samozřejmě vedle jiných, dvě zásadní publikace. **Václav Houžvička** mapuje vztah od poloviny 19. století přes etablování samostatného Československa v roce 1918 až po začátek 21. století.²¹ V 19. století nalézá příčiny pro budoucí rozchod Čechů a Němců.²² Nástup antiliberálního a radikálního *völkisch* nacionalismu v rakouské monarchii sleduje v kontextu ekonomického a sociálního vývoje české a německé společnosti.²³ Schönererovo velkoněmecké hnutí a jeho vize o „německé střední Evropě“ analyzuje ve vztahu k Německému císařství a zvláště k organizaci *Alldeutscher Verband*. Ukazuje na to, že projekt *Mitteleuropa* Friedricha Naumanna (1915) nebyl první uceleně vypracovaný a publikovaný obdobný plán. Schönererovo působení v českých zemích na přelomu 19. a 20. století podle Houžvičky zanechalo v politickém myšlení rakouských a zejména českých Němců stopu, která se pro budoucnost ukázala tragicky hluboká.²⁴ Autor dále podrobně vysvětluje proces využívání a zneužívání sebeurčovacího práva jako prostředku geopolitiky a menšinové iredenty. Obsáhle se věnuje období 1938–1945 a jeho odlišné české a německé reflexi. Otázky nacionálních „obraných“ spolků se Houžvička dotýká jen okrajově. České nacionální „obrané“ spolky (Národní jednota severočeská) zmiňuje v sou-

19 J. Macháčová, J. Matějček, Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938, Opava 1999, s. 61.

20 Srv. bibliografie prof. Hanse Lemberga do r. 1997, H. Lemberg, Porozumění, s. 340–350.

21 V. Houžvička, Návraty sudetské otázky, Praha 2005.

22 Tamtéž, s. 76.

23 Tamtéž, s. 10–11.

24 Tamtéž, s. 53.

vislosti s organizací soukromého sčítání obyvatelstva v době habsburské monarchie; německé spolky (*Bund der Deutschen, Deutscher Kulturverband* a *Deutscher Turnverband*) považuje za „největší německé masové organizace“, jejichž působení na všech úrovních (místní, okresní a zemské) umožnilo prosazování politických požadavků německých nacionálů v ČSR.²⁵ Rozporuplná hodnocení padla na projekt poskytnout pedagogické veřejnosti informační souhrnný materiál k vývoji česko-německých vztahů v letech 1848–1948. Kolektivní práci *Rozumět dějinám (2002)*²⁶ někteří kritizují pro její faktografické nepřesnosti,²⁷ někteří v ní i nadále shledávají reprodukované tradiční nacionální interpretace dějin.²⁸ Nicméně, nesporná pozitiva této práce převažují. Je to práce pedagogicky potřebná, vědecky fundovaná, srozumitelně a poutavě koncipovaná s vyváženým výkladem problematiky. Nacionální „obránné“ spolky autoři považují za vlivnou součást českého a německého veřejného života a za reprezentanty „nevybíravé národní konfrontace“.²⁹

Z právně historického hlediska téma zpracovává odborník ústavního práva a dekretů prezidenta republiky **Václav Pavlíček**. Jeho práce o české státnosti nese podtitul „český stát a Němci“.³⁰ V části věnované ústavním aspektům práv menšin v meziválečné ČSR dochází k závěru, že menšinové právo značně záviselo na rozhodnutí mocností, které zakládaly tzv. versailleský mírový systém.³¹ Rozhodující vliv mezinárodní situace a mocností na právní postavení menšin prokázaly i analýzy právního historika **René Petráše**.³² Monografie k právnímu postavení národnostních menšin v první ČSR poskytuje komparaci českého, resp. československého právního přístupu k menšinám s evropskou právní teorií a praxí. Mimo jiné se zaměřil na sporné části menšinového práva, jako byly jazykové právo, právo školské a kulturní a na otázku autonomie. Sociální pozice menšin v meziválečné ČSR je předmětem práce dvojice autorů **Jana Macháčová a Jiří Matějček**.³³ Analyzují sociální pozice menšin

25 Tamtéž, s. 12, 166.

26 *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Z. Beneš, V. Burian (eds.), Praha 2002.

27 V. Chyský, Václav, Drsná chyba ve vládní publikaci *Rozumět dějinám*, *Britské listy*, 22. 11. 2007, přístupné on line <<http://www.blisty.cz/ant/1793/at.html>>.

28 M. Peroutková, c. d., s. 20–21.

29 *Rozumět dějinám*, s. 32–33.

30 V. Pavlíček, *O české státnosti. Úvahy a polemiky. 1/ Český stát a Němci*, Praha 2004.

31 Tamtéž, s. 166–167.

32 R. Petráš, *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, Praha 2009.

33 J. Macháčová, J. Matějček, c. d., s. 13.

v širších a dlouhodobějších souvislostech. Vymezuji se k zúženému vidění marxistických prací, které vysvětlovaly chování skupin na základě ekonomických a materiálních podmínek a k názorovému spektru některých německých historiků, kteří interpretují jednání čs. Němců jako důsledek jejich údajné hmotné a národnostní diskriminace. Kladou si otázku, zda sociální pozice národnostních menšin v českých zemích byly tak špatné, případně tak odlišné od sociálních pozic či životních podmínek většinové české nacionální skupiny, nebo zda se tak výrazně zhoršovaly, že to muselo vést k rozporům, které nakonec přispěly k zániku meziválečné ČSR. Zjistili, že sociální situace německé menšiny se zhoršovala, a to jednak vlivem dlouhodobě působících faktorů přírodního a ekonomického rázu (např. pokles porodnosti, osídlení v trvale hospodářsky stagnujících a emigračních oblastech, setrvání u zastaralé odvětvové struktury průmyslové výroby aj.), a jednak změnou mocenských poměrů v Evropě, včetně zachování starých vzorů etnických interakcí.³⁴

Sociálně historické souvislosti formování českého národa a českého nacionálního vědomí v letech 1815–1914 zkoumá **Jiří Kořalka**.³⁵ Utváření české nacionální společnosti srovnává se sociálně, ekonomicky a politicky rozvinutější německou společností. Analyzuje střetávání různých tendencí novodobého národního vývoje na jednom území (rakušanství, velkoněmectví, slovanství, bohemismus, češství). S analýzou národní emancipace v mnohonárodnostním státě rozebírá složitý vztah „většiny a menšiny“ v politické oblasti. V podkapitole věnované českým nacionálním organizacím se krátce věnuje i českým národním spolkům a jejich roli při prosazování českého národního vědomí.³⁶ Formování české nacionální identity na základě analýzy soudobého tisku, tj. utváření uceleného pohledu na vlastní národ a na rakouskou monarchii, zachycuje **Blanka Soukupová**.³⁷ Svou prací rozebírá nezbytný prvek pro koncipování nacionální identity v multinacionálním prostředí. Jedná se o prvek vymezování se vůči ostatním politickým proudům, etnickým, náboženským a názorovým skupinám spolu se stanovením schémat nacionálního sebevnímání. České percepci Němců se věnuje publikace editorů **Jana Křena a Evy Broklové**. Čtrnáct příspěvků k dějinám mentalit zachycuje proměny českého obrazu Němců ve třech vztahových ro-

34 Tamtéž, s. 265.

35 J. Kořalka, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1991.

36 Tamtéž, s. 98–102.

37 B. Soukupová, *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*, Praha 2000; *táž, Český sebevědomý sen a evropská realita. Reflexe Německa, Rakouska a českých Němců v české demokratické společnosti první republiky, II, 1933–1938*, Praha 2002.